

III. *Psaltirea* lui Antim Ivireanul*

III.1. Ediția înnoitoare

Limba *Cărții Psalmilor* păstrează, și în ultima ediție a *Bibliei* BOR (2014, retipărire a celei din 2008), o savoare arhaică. Întrebarea pe care și-o pune deci orice cititor al acestui text este de când datează versiunea actuală. Urcând pe firul filiațiilor, o regăsim în *Biblia* sinodală din 1914, dar și în celelalte ediții biblice importante, până în cea de la Blaj, din 1795. În literatura de specialitate a fost citat frecvent, ca reper în domeniu, un studiu (Roman 1974b) care stabilea începutul ei în 1703, la Buzău. „Specialiștii consideră că *Psaltirea* națională s-a realizat în 1703 la Buzău, textul ei rezistând prin vreme până în secolul al XX-lea, când îl regăsim în *Biblia* sinodală din 1914”, relua, de pildă, Ioan Chindriș (2005: lxxiii), vorbind deci și de „textul de linie, post Buzău”¹⁹⁸. Toate edițiile anterioare, oricât de reușite pentru vremea lor, au avut, așadar, o audiență limitată în timp – astăzi fiind ininteligibile și inutilizabile –, pe când aceasta a rămas, în afara unor mici retușuri, neatinsă, pentru trei secole, până în prezent. Își merită așadar numele de „*Psaltire națională*” sau

* Conținutul acestui capitol a mai apărut în Călin Popescu, *The Antim Ivireanul Psalter, the National Psalter of Romanians*, în *Text și discurs religios*, VII (2015), pp. 97-115.

¹⁹⁸ Afirmații de același fel găsim și la Mihoc (1990: 112) și mulți alții.

„de linie”, iar observația pe care studiul respectiv și-o asumă științific¹⁹⁹ își merită citările numeroase. Cu toate acestea, vom arăta mai jos că se impune un amendament privind datarea și localizarea, care va pune versiunea-prototip într-o lumină diferită, cerând și o nouă evaluare a ei.

Ediția invocată de studiul din 1974 este *Psaltirea* românească de la Buzău (*BRV I*: 540), al cărei exemplar unicat, aflat la Biblioteca Academiei, a primit cota CRV 139 A. În același an 1703, la Buzău apăruse o *Psaltire* cu tipicul în românește, dar cu psalmii în slavonă (*BRV IV*, 29), tipărită de episcopul Damaschin – aceea având cota CRV 138A. Unii cercetători au căutat chiar interpretări subtile pentru faptul că ediția slavonă fusese clar asumată de ierarh, pe când cea românească apărea nesemnată (Teodorescu 1960: 635). Alexandra Roman analizează însă doar textul ca atare, ridicând, în treacăt, problema unei eventuale paternități a episcopului Mitrofan (Roman 1974: 242) – fără a lua în calcul alte variante, de pildă pe cea a lui Damaschin, preferată de Barbu Teodorescu (care, bazat pe această premisă, continuă și el cu deducții suplimentare²⁰⁰).

III.1.2. O îndreptare bibliografică preliminară: *Psaltirea* românească din 1703 nu a existat

Cei care consultă azi volumul constată, totuși, că nu mai are cota CRV 139A, ci CRV 139A+480. Într-adevăr, la un studiu mai atent, se observă că foaia de titlu are o nuanță ușor diferită de restul cărții, și, după cum lasă să se vadă urmele

¹⁹⁹ Și anume că „cele 25 de ediții tipărite în cele trei țări române în perioada 1710-1791 reproduc, toate, o *versiune identică* a traducerii românești a Psalmilor lui David” (Roman 1974b: 233).

²⁰⁰ Teodorescu 1960: 637 – Dacă Damaschin și-a retipărit *Psaltirea* la Râmnic, ar însemna că și un *Apostol* din 1725, căruia nu i se știe locul apariției, trebuie să fi fost tot o retipărire de-a lui.

operației de restaurare, a avut dimensiuni ceva mai mici cu câțiva milimetri. Pe de altă parte, numele diortositorului, trecut pe ultima pagină, Grigorie Râmnicianu, de multe ori doar menționat ca atare de cei care aminteau ediția, ar fi fost suficient pentru a schimba datarea; nici măcar un prelat ca Gabriel Cocora nu a făcut însă legătura cu istoria bisericească, deși sesiza că din cele 15 cărți buzoiene apărute între 1691 și 1703, doar pe aceasta nu scria că e tipărită „prin osârdia și prin nevoița iubitorului de osteneți Mitrofan, episcopul Buzăului” – în schimb, apare, neobișnuit: „cu osteneala smeritului între ierodiaconi Grigorie Râmnicianul” (Cocora 1960: 288).

Denumirea de „Râmnicianul” trimite la a doua jumătate a secolului și la zona Râmnicului, unde numeroși tipografi purtau acest titlu onorific – care îi putea feri de confuzii cu alți monahi și tipografi cu aceleași nume²⁰¹. A existat, totuși, de altfel, o astfel de confuzie între doi prelați cu nume și titlu identic, ambii trăitori în aceeași perioadă, în același loc²⁰². Pe aceasta temă persistă încă o controversă (Alexandru 1957: 624), dar cei mai mulți cercetători consideră că personajul nostru, ierodiaconul Grigorie Râmnicianul, s-a născut în 1763 la Vâlcea, a activat sub episcopii Chesarie și Filaret la Râmnic – din 1780 fiind diortositor, apoi ajungând și iconom al Episcopiei – având să devină, între 1823-1828, episcop al Argeșului²⁰³.

²⁰¹ Sacerdoțeanu 1960: 322-49. De altfel se mai întâlnește încă un ieromonah Grigorie, diortositor al Slujbei Sf. Nicodim, în 1767 (vezi BRV II, 175-6).

²⁰² Vedem și în Sacerdoțeanu (1960: 344-5), cum doi diortositori și Râmniceni, unul ierodiacon, altul ieromonah, se intersectează – ierodiaconul își începe însă activitatea cu *Cazaniile* din 1781.

²⁰³ Vezi Păcurariu 1994: III, 59-60, Șerbănescu 1965: 606-7 și Sacerdoțeanu 1960: 297.

Undeva în intervalul 1974-1976²⁰⁴, bibliologul Livia Bacâru a atașat, cu o agrafă, pe coperta interioară a exemplarului unic CRV 139 A de la Biblioteca Academiei, o notiță în care a semnalat că din *Psaltirea* românească buzoiană din 1703 (CRV 139A) se mai păstrează de fapt doar prima pagină, sub care se găsește textul unei *Psaltiri* de la Râmnic din 1784 (CRV 480 A). La procesul de digitalizare ce a avut loc în anii 2000, notița a fost inclusă în fișa de catalog a volumului – de unde noua cotă compusă.

Într-adevăr, conținutul așa-zisei versiuni-prototip corespunde în detaliu ediției Râmnic 1784, (diortosită cu siguranță de Grigorie Râmniceanu), dar îndreptarea făcută trebuie dusă la capăt: de aici rezultă că ediția 139A, prezentată de *Bibliografia Românească Veche*, a fost una fictivă, căci singurul exemplar, pe baza căruia a fost semnalată, este cel compus din pagina de titlu în românește a *Psaltirii slavonești* de la Buzău din 1703 (138 A), cu care corespunde în detaliu, sub care, în aceeași legătură a copertii, oamenii din biserica din Temerești-Timiș (de unde volumul a fost luat), au inserat – probabil, pentru uzul liturgic curent –, textul unei *Psaltiri* mai târzii, românești, inteligibile pentru ei (este posibil ca utilajele tipografice de la Buzău și Râmnic să fi avut, de altfel, unele compatibilități, devreme ce formatele *Psaltirii* erau atât de asemănătoare). Pe viitor, cotația îndreptată a volumului respectiv ar trebui să fie, așadar: CRV 138A+480.

²⁰⁴ Specialista obișnuia să compare cărțile vechi între ele, fiind „autoare de însemnări autografe și particularități de exemplar” (Gârbe 2009: 8-9, 18). Între 1974 și 1976, a fost cercetător la Biblioteca Centrală de Stat, Secția Colecții Speciale (Carte Românească Veche și Carte Românească Rară). Deși s-a pensionat în 1976, și a decedat în 1999, notița ei de mână, cu creionul, a avut, în 2009, suficientă autoritate pentru a fi trecută în fișa de catalog a volumului, de către colega Rodica Popescu. Observația a fost făcută, totuși, ulterior apariției studiului Alexandrei Roman.

III.1.3. Prototipul din 1710 și prima retipărire, în 1725

În consecință, rămâne ca prototipul *Psaltirii* de linie să fie considerat următoarea ediție, în ordine cronologică, iar aceasta e cea tipărită la Târgoviște, de Antim Ivireanul, în 1710. Parcurgerea textului ei ne revelează o ediție ce se distanțează, într-adevăr, de versiunea imediat anterioară, cea inclusă în *Biblia* din 1688, pe care Antim o mai tipărise în 1694, cu tot cu greșelile de tipar (Roman 1974b: 238). Era o variantă nouă, „acum într-acest chip tipărită”, așa cum amintește pagina de titlu (*BRV* IV: 37), pe care, în 1725, Damaschin Dascălul avea să o republice, la Râmnic, cu precizarea: „acum într-acest chip a doao oară tipărită” (*ibidem*: 225) – afirmație care rămânea altfel obscură²⁰⁵. Similitudinea cu versiunea tipărită de mitropolitul Antim la 1710 este perfectă, cu excepția câtorva retușuri – cel mult câte un cuvânt la fiecare Psalm, cu excepția celor folosiți în cult, care sunt copiați fără modificări. În contextul istoric al Olteniei ocupate de austrieci, când activitatea tipografică era privită cu neîncredere de stăpânirea catolică, precizarea din foaia de titlu va fi avut și rolul de a arăta că textul este unul inofensiv din punct de vedere misionar, fiind deja tipărit și aflat deja în uzul liturgic²⁰⁶.

²⁰⁵ S-a afirmat, fără multe argumente, că era „a doua” fie după o ediție necunoscută care ar fi apărut la Râmnic în 1724 (Teodorescu 1961a: 184), fie după ediția din 1703 de la Buzău (Teodorescu 1960: 634) – despre care am arătat că n-a existat.

²⁰⁶ Așa cum avea să spună despre *Mineie*: „*Sunt libri Ecclesiastici antiquissimi, asueti in ritu nostro Orientali*” – Scrisoarea către Tige, din 22 noiembrie 1725 – Dobrescu 1906: 164. Ideea celor care afirmă, totuși, că prima ediție la care se referă ediția 1725 ar fi apărut în 1724, poate fi combătută și pe baza faptului că între două ediții diferite anunțate ca atare de tipografii râmniceni ai epocii, treceau, de regulă, intervale mai mari – media era în jur de 15 ani (vezi Sacerdoțeanu 1960: 306).

Ilustrăm mai jos genul de îmbunătățiri aduse de ediția 1710 (și 1725) față de ediția 1688 (1694), cu câteva exemple – în principal, e vorba de eliminarea unor arhaisme a perfectului simplu, așa cum Antim a procedat și cu alte pasaje biblice²⁰⁷ – poate acestea vor fi fost chiar diferențele care se simțeau, în Ardeal, între limba *Bibliei* lui Șerban și cea a slujbelor bisericești damaschiniene²⁰⁸. Îmbunătățirile pe care Damaschin le aduce, în ediția 1725 – constând mai ales din sinonime inspirat alese, uneori folosind sugestii din ediții anterioare –, nu mai duc la constituirea unui corpus nou al *Psalmilor*. Acesta va rămâne, în proporție covârșitoare, cel al din 1710, neschimbat până astăzi – după cum se poate constata urmărind coloana a treia, în care avem textul actual al *Psaltirii*.

Ps. 5, 3-5

<i>1688 (1694)</i>	<i>1710 și 1725, text identic</i>	<i>2014</i>
Dimineața asculta-vei glasul meu; Dimineața dvori-voiu Ție și mă vei vedea. Că nu Dumnezău vrând fărădelegea ești tu;	Dimineața vei auzi glasul meu. Dimineața voiu sta înaintea Ta și mă vei vedea; că Dumnezeu ce nu voiești fărădelegea, tu ești. Nu va lăcui	Dimineața vei auzi glasul meu; dimineața voi sta înaintea Ta și mă vei vedea. Că Tu ești Dumnezeu, Care nu voiești fărădele-

²⁰⁷ Mai cu seamă înlocuind perfectul simplu cu perfectul compus, „ca în graiul românesc cel mai răspândit” (Mihoc 1990: 115-6).

²⁰⁸ „Cea mai mare parte a cărților bisericești s-au tălmăcit de Damaschin, episcopul Râmnicului, cu stil și graiu foarte luminat”, Radu Tempea, *Cuvântare înainte la Gramatica Românească*, Sibiu, 1797 (BRV II: 396). Pe când, despre *Biblia* 1688, Samuil Micu spunea: „Acea tălmăcire mai pre multe locuri neplăcută urechilor auzitorilor easte, și foarte cu nevoie de înțeles, ba pre altele locuri tocma fără de înțeles easte” (BRV II: 380).

Nu va nemernici
lângă Tine cel ce
vicleneaște, nici vor
rămânea cei fără de
leage în preajma
ochilor Tăi. Urâș pre
toți ceia ce fac
fărădelegea.

lângă tine cel ce
vicleneaște, nici vor
petreace călcătorii de
leage în preajma
ochilor tăi. Urât-ai
pre toți cei ce
lucrează
fărădelegea.

gea, nici nu va lo-
cui lângă Tine cel
cel viclenește. Nu
vor sta călcătorii de
leage în preajma
ochilor Tăi. Urât-ai
pe toți cei ce lu-
crează fărădelege.

Ps. 51

1688 (1694) – și mss.

Ce te făluiești întru
răutate, cel tare (Ms.
4389 *puternice?*)
(...)

Pentru aceaea
Dumnezău te va surpa
desăvârșit (Ms. 4389:
până în sfârșit), să te
zmulgă și să te rădice de
la lăcașul tău și
în rădăcinarea (Ms.
4389: *rădăcina*) ta de la
pământul celor vii.
Vedea-vor dreptii și să
vor spăimânta (Ms.
4389: *teame*), și spre el
vor râde, și vor zice:
„Iată om care n-au pus
pre Dumnezău ajutoriul
lui, Ce nedejdui pre
mulțimea avuției (Ms.
4389: *bogăției*) lui și să
întări spre deșertăciunea
lui”. Și eu, ca un maslin
prea rodit (Ms. 4389:

1710/1725

Ce te făleaști întru
răutate/răotate,
puternice?
(...)

Pentru aceasta
Dumnezeu te va
sfârâima până în
sfârșit: smulge-te-va,
și te va muta de la
lăcașul tău, și rădăcina
ta din pământul celor
vii. Vedea-vor dreptii,
și să vor teame, și de
dânsul vor râde și vor
zice. Iată omul, carele
n-au pus pre
Dumnezeu ajutoriul
luiș: Ce/ci au nădăj-
duit spre mulțimea
bogăției sale, și s-au
întărit întru
dășertăciunea/deșertă
ciunea sa. Iară eu ca
un maslin roditoriu în
casa lui Dumnezeu:

2014

Ce te fălești întru
răutate, puternice?
(...)

Pentru aceasta
Dumnezeu te va
doboři până în
sfârșit, te va smulge
și te va muta din
locașul tău și
rădăcina ta din
pământul celor vii.
Vedea-vor dreptii și
se vor teme și de el
vor râde și vor zice:
„Iată omul care nu
și-a pus pe
Dumnezeu ajutorul
lui, ci a nădăjduit în
mulțimea bogăției
sale și s-a întărit
întru deșertăciunea
sa”. Dar eu, ca un
măslin roditor în
casa lui Dumnezeu,
am nădăjduit în

roditor) în casa lui Dumnezeu; nădejduii pre mila lui Dumnezeu, în veac și în veacul veacului. Mărturisim-mă-voiu Ție în veac, căci ai făcut; și voi în-gădui numele Tău, căci easte bun înaintea celor curați ai (Ms. 45: *curaților*; Ms. 4389: *preacuvioșilor*) Tăi.

nădăjduit-am spre mila lui Dumnezeu, în veac și în veacul veacului. Mărturisim-mă-voiu Ție în veac, că ai făcut; și voi aștepta numele Tău, că e bun înaintea cuvioșilor tăi.

mila lui Dumnezeu, în veac și în veacul veacului. Slăvi-Te-voi în veac că ai făcut aceasta și voi aștepta numele Tău, că bun este înaintea cuvioșilor Tăi.

Ps. 145, 5-9

1688 (1694) – și mss.

1710 și 1725, text
identic

2014

Fericit căruia Dumnezeu lui Iacov e ajutoriu lui, nădejdea lui pre Domnul Dumnezeu lui, pre Acela ce au făcut ceriul și pământul, marea și toate ce-s întru dânsel, Pre Acela ce păzește adevărul în veac, făcând judecată celor ce să năpăstuiesc, dând hrană celor flămânzi. Domnul dezleagă pre cei ce-s în obeade (*Cei înobădați* Ms. 4389/ *ceia obeziți* Ms. 45), Domnul înțelepțește orbii.

Fericit căruia Dumnezeu lui Iacov e ajutorul lui, nădejdea lui spre Domnul Dumnezeu lui. Spre cel ce au făcut ceriul, și pământul, marea, și toate cele ce-s într-ânsele. Spre cel ce păzește adevărul în veac; spre cel ce face judecată celor năpăstuiți, spre cel ce dă hrană celor flămânzi. Domnul dezleagă pre cei ferecați în obezi, Domnul

Fericit cel ce are ajutor pe Dumnezeu lui Iacov, nădejdea lui, în Domnul Dumnezeu lui, Cel ce a făcut cerul și pământul, marea și toate cele din ele; Cel ce păzește adevărul în veac; Cel ce face judecată celor năpăstuiți; Cel ce dă hrană celor flămânzi. Domnul dezleagă pre cei ferecați în obezi; Domnul îndreaptă pe cei gârboviți, Domnul

Domnul îndireptează
pre cei dărămaț
(*surpați* Ms. 4389).
Domnul iubește pre
cei drepți. Domnul
păzește pre cei
prișleți, pre sărac și pre
văduo va ajutori, și
calea păcătoșilor va
stinge (Ms. 4390:
pierde).

înțelepțește orbii.
Domnul ridică pe
cei surpați;
Domnul iubește pe
cei drepți. Domnul
păzește pe cei
nemernici; pre
săracul și pe văduva
va primi, și calea
păcătoșilor va
piarde.

înțelepțește orbii,
Domnul iubește pe
cei drepți, Domnul
păzește pe cei
străini; pe orfani și
pe văduvă va spri-
jini și calea
păcătoșilor o va
pierde.

Comparațiile între ediția 1710 și cea din 1688 sunt relevante întrucât față de aceasta (și mai ales de forma anterioară, din Manuscrisul 4389) apropierea sunt cele mai mari – diferențele față de versiunile precedente, *Psaltirea* de la Bălgrad (1651) și *Psaltirea de-nțăles* a lui Dosoftei (1680) fiind mai evidente. Pe de altă parte, ediția antimiană/damaschiniană ține cont și de acestea: am sublinat, mai jos, cuvintele de aici care sunt preluate din ele, pentru edițiile ulterioare, deși nu se regăsesc și în ediția oficială de la 1688.

Ps. 51, 1-8

1651

Ce te lauzi în răutate,
putearnice?
(...)
Derept aceea Dumnezău
răsipte-te-va în veaci, lua-te-va
și te va smulge de sălașul tău
și te va dezrădăcina den
pământul viilor.
Vedea-vor dreptții (aceasta)
și să vor **teame** și de el
râde-vor (zicând): Iată omul

1680

Ce te lauz cu răul **putearnicule** (ὁ
δυνατός).
(...)
Drept **aceasta** (διὰ τοῦτο),
Dumnezău omorâte-va **în sfârșit**
(εἰς τέλος), rumpete-va și mutateva
dela sălașul tău, și **rădăcina ta** (τὸ
ρίζωμα σου) din țara viilor.
Vedia-vor dreptții și **teame**-s-or
și de dñsul râde-vor și vor zâce:
Iaca omul, care n-au pus pre

carele nu puse pre Dumnezeu
tărie șie, ce să încredea în
mulțimea bogățiilor sale; s-au
întărit în deșertăciunea sa. Iar
eu voi fi ca un maslin
înfrunzit în casa lui
Dumnezeu; nedejduii în mila
lui Dumnezeu în veac și în
vecii de veac. Ispo-
vedi-mă-voiu Ție în veac, că
ai făcut (**aceasta**) și voiu **aș-
tepta** numele Tău, că-i bun
înaintea milostivnicilor Tăi

Dumnăzău agiutoriu șie, ce
nedejdiuit-au pre mulțimea
bogățiilor (τοῦ πλούτου) sale, și
s-au răzâmat pre deșertăciunia sa.
Iar eu ca maslinul **rodit**
(κατάκαρπος) în casa lui
Dumnăzău, nedejdiuiii spre mila
lui Dumnăzău în veac și în veac de
veac.

Mărturisi-mă-voi Ție în veac că
fecești, și răbdu numele tău, căce-i
bine denaintea **cuvioșilor** (τῶν
ὁσίων) Tăi

Ps. 145, 5-9

1651

Fericitu-i acela ce-i
Dumnezeul lui Iacov
agiutoriu lui, și cui-i
nădejdea în Domnul
Dumneșul său:

Cela ce-au făcut ceriul și
pământul, marea și toate ce-s
întru eale; Carele-ș păzește
adevărul în veac, Cela ce
face giudeț obidiților, acela
ce dă hrană flămânților;
Domnul dezleagă prinșii.
Domnul luminează orbii,
Domnul rădică căzuții,
Domnul iubeaște derepții.
Domnul păzește
nimearnicii, săracul și vădua
socoteaște-i; și calea
păcătoșilor **piarde-o-va**.

1680

Fericitu-i, căruia Dumnăzăul lui
Iacov, agiutoriu lui, nediajdia lui,
pre domnul Dumăezăul său

Care feace ceiul, și pământul,
maria, și toate ce-s întrânse. Carele
păzește adevărătatea în veac, care
face giudeț asupriților, care dă
hrană, flămânților.

Domnul dezleagă **ferecații**
(πεπεδημένους), Domnul
înțăleptează (σοφοῖ) orbii, Domnul
rădică surupații (ἀνορθοῖ
κατεπραγμένους), Domnul iubeaște
direpții. Domnul fereaste nemești,
săracul, și vădova sprijeni-va, și
calea păcătoșilor **va piarde**
(ἀφανιεῖ).

Considerăm că nu e cazul să dovedim mai mult distanțarea pe care ediția 1710 o realizează față de textele anterioare – ea a fost demonstrată, de altfel, destul de clar, indirect, de studiile Alexandrei Roman²⁰⁹, dar și de altele²¹⁰. Dimpotrivă, ar fi de completat în ce măsură versiunea 1710 rămâne, totuși, tributară celei din 1688, ca etapă intermediară, căreia ediția 1725 îi va desăvârși gestul înnoitor, prin finisarea anumitor forme expresive. Dacă, de pildă, ediția 1688 folosește în Ps. 142,1 și Ps. 5,1 locuțiunea verbală *bagă în urechi*, ediția 1710 o schimbă doar cu *ia în urechi*, (ca în ediția 1651) pentru ca abia la 1725 să fie ales, definitiv, verbul: *ascultă* (și aici, urmând ediției 1680 – deși cuvântul în sine nu era unul special, ci e întâlnit în toate edițiile epocii)²¹¹. La fel, în Ps. 1,1, *n-a mers*, din 1688, e păstrat la 1710, fiind schimbat cu *n-a umblat* în 1725 – ca și *roada grâului* (Ps. 4,7) cu *rodul grâului* sau *auzit-au Domnul ruga mea* (din Ps. 6,9), cu *auzit-au Domnul cererea mea* etc.

III.2. Mecanismul standardizării

Odată stabilite acestea, ar trebui inventariați și factorii care au conferit textului o astfel de longevitate și, discutată, desigur, problema paternității revizuirii.

²⁰⁹ Roman 1974a și Roman 1974b.

²¹⁰ Gianina Picioruș (2014: 42) scoate în evidență locuri unde nu se face doar adaptare, ci o traducere nouă – ca în Ps. 7,13-14. Chiar dacă ea vorbește de prezența *Psalmilor* în *Didahii*, analizează, de fapt, versiunea 1710, cea la care apela oratorul.

²¹¹ Despre transpunerea lui ἐνώριζομαι tratează și Eugen Munteanu (2008: 320).

Printre motivele care au făcut din ediția 1710 un „standard”, pot fi invocate, în primul rând, cele amintite de Barbu Teodorescu (1960: 642) cu privire la autoritatea textelor damaschiniene: „însemnătatea științifică, fiindcă reproduc cu fidelitate textul grecesc”, „larga lor răspândire în toată țara, de-a lungul secolului al XVIII-lea”, și „valoarea căpătată prin limba românească folosită”. Vom aduce câteva precizări.

III.2.1. Raportarea la *Septuaginta*

Textele religioase ale epocii cunoscuseră deja o cotitură în privința abordării traductologice, prin apropierea treptată de spiritul științific al umanismului: devenise important și *de ce* o traducere e făcută și *cum* e aleasă sursa ei (Cândea 1963: 30). Încă de la Dosoftei, observăm tendința tălmăcitorilor de se a revendica de la „Marea Biserică”, și de a sublinia folosirea izvoadelor grecești (Iorga 1928, I: 409), în timp ce izvoadele slavone – deși încă luate ca reper – nu erau menționate întotdeauna (Lapedatu 1906: 6-7). Elenismul fiind opțiunea culturală favorizată tot mai mult și de contextul politic, în situațiile când alegerea surselor originale cerea desprinderea de variantele slavone, îmbunătățirea putea fi apărută – așa cum a făcut Antim, în prefața Molitvelnicului din 1706²¹², dar și alții²¹³. Traduse după sursa grecească, reperul fundamental pentru Biserica Răsăriteană, noile versiuni întruneau acum

²¹² „Însă să știi și aciasta, că de vei cerceta pre amăruntulu rânduialele și tălmăcire acestui Molitvelnicu, și de vei potrivi cu niscare izvoade slovenești, veri de unde ar fi typărite, și nu să va potrivî, să nu te pripești îndată a defăima, căci noi amu urmatu Molitvelnicului grecescu” – notiță la sfârșitul *Molitvelnicului* publicat de Antim la Târgoviște în 1713 (BRV I: 551).

²¹³ „Au tălmăcit și au îndreptat drept de pe cel grecesc *Penticostariu*, ca să nu se facă sminteală rânduiei grecești și zăticneală limbii românești” – adaosul lui Lavrentie ieromonahul, diortositorul *Penticostarului* tipărit la Râmnic de Climent episcopul în 1743 (BRV II: 74).

condițiile pentru a rămâne mai multă vreme nemodificate, odată receptate de public. Iar pentru această receptare, desigur că nu putea fi o epocă mai potrivită decât cea a bilingvismului româno-elen al claselor educate²¹⁴.

III.2.2. Circulația bună a cărților

Răspândirea *Psaltirii* lui Antim a beneficiat și de avântul pe care arta tiparului – după ce păruse a fi murit în prima jumătate a secolului al XVII-lea (Ștrempele 1955: 16-7) – îl cunoaște acum, mai ales datorită lui Antim, care a format și elevi (Del Chiaro 1929: 27), răspândiți până dincolo de hotarele Țării Românești²¹⁵. Tot ce a făcut prelatul avea, de altfel, legătură cu tiparul²¹⁶ meșteșug în care măiestria sa era desăvârșită, cum ne spun mărturiile epocii²¹⁷, și după cum putem vedea astăzi, din realizările sale: volume frumoase, cu litere elegante, de mărimi diverse, cu pagini de diferite formate (*Psaltirea* 1710 a fost scoasă într-un format aparte, de buzunar, comod și economic²¹⁸), pentru care a și fost acuzat de „magie”²¹⁹. Cărțile tipărite de Antim la Târgoviște nu au circulat doar în Țara Românească. Pe lângă exemplarul de la Biblioteca Academiei, achiziționat în 1960, și cel cunoscut

²¹⁴ Vezi Iorga 1926: 461, 489-90. În timpul lui Brâncoveanu „cunoștința limbii grecești devine mai generală”, apoi, după instalarea primului domn fanariot, limba e „din ce în ce mai bine și mai general cunoscută”.

²¹⁵ Iorga 1926: 467.

²¹⁶ Ghenadie 1886: 115 – „În privința meritelor lui Antim, spunem că acest prelat a fost nedeslăcit de tipografie. La Snagov a avut tipografie, asemenea la Râmnic și apoi la Mitropolia Ungro-Valachiei.”

²¹⁷ Del Chiaro 1929: 142: „Era dotat cu rare talente”, „rădicase la perfecțiune arta tipografiei”.

²¹⁸ Molin 1966: 827 – Antim era un „editor calculat” care știa să îi cointerezeze pe cei avuți, transformându-i în „ctitori editori”.

²¹⁹ Del Chiaro 1929: 142; Iorga 1926: 472.

mai întâi, ajuns departe, în direcția estică, la Biblioteca V.I. Lenin din Moscova, după care Biblioteca are o fotocopie, *Psaltirea* 1710 a mai fost semnalată și peste munți, în Apoldu de Jos²²⁰ – iar azi, mai multe tipărituri târgoviștene pot fi găsite la Muzeul Sebeș, (adunate din aceeași zonă, satele din Podișul Secașelor și Valea Sebeșului), inclusiv un exemplar al *Psaltirii* antimiene²²¹.

III.2.3. Limba simplă și „îmbisericită”

Alexandra Roman mai afirmă că „prestigiul” versiunii-prototip se datorează și limbii „suple și firești” (Roman 1974b: 241). Într-adevăr, prin oameni simpli ca Antim²²², limba vorbită de popor și modelată de mediul ecleziastic (Mihoc 1990: 115) era pentru prima dată introdusă în cartea tipărită²²³.

Decisiv pentru impunerea versiunii antimiene de la 1710 a fost și un alt aspect. În epocă, *Psaltirea* în românește nu mai reprezenta doar o carte de cult personal, cum consideră Lapedatu (1906 : 6), chiar dacă Antim îi adăuga, la 1684, pentru prima oară, molitvele și troparele dintre catisme, ci ea intra acum într-un circuit liturgic public mai general – ea fiind, și singura carte biblică preluată în toate slujbele și rânduielile bisericești (Tit 1958: 1112).

²²⁰ Iorga, Nicolae, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, vol. II, Socec, București, 1906, p. 40, *apud* Teodorescu 1961b: 518. Iorga susținea că volumul respectiv ar fi fost din 1709, dar Teodorescu îl corectează.

²²¹ Nu l-am văzut, însă el este semnalat pe site-ul instituției, fiind inventariat de Eva Mârza.

²²² Teodorescu 1960: 628. Vezi și autoprezentarea, chiar dacă făcută cu modestie, de Antim (1997: 6).

²²³ Teodorescu (1960: 643) reține această afirmație a lui Iorga mai cu seamă cu referire la Damaschin.

Anul apariției ediției-prototip a fost același în care, după cum „e de obște știut”²²⁴ s-a slujit pentru prima oară în limba română, și „a început a intra, din vreme în vreme, citirea românească prin biserici”. În exemplul dat mai sus, al Psalmului 145, se pot sesiza unele mici diferențe față de textul ultimei ediții a *Bibliei*. În destule biserici se mai folosește însă vechea formă a psalmului, perfect inteligibilă, rămasă în cărțile liturgice, de la *Psaltichia* lui Filothei Sfetagorețul (1713).

Întrucât, încă de la 1650, în strana stângă a bisericilor se cânta românește, psalmii mai des folosiți în cult ar fi putut circula și în manuscrisele volante destinate cântăreților²²⁵.

La sfârșitul ediției 1710, psalmii *Polieleului* erau încă dați în slavonă, „înadins”, pentru „darea îndemână a cântării” (*BRV* IV: 38), totuși, în numai câțiva ani, instituirea obligativității slujirii în românește²²⁶ și dezvoltarea psaltichiei, sprijinită de voievod (Barbu Bucur 1980: 488), aveau să „clasicizeze” textele în forma de la data respectivă. Cu atât mai mult cu cât în perioada următoare nu mai apăreau personalități de talia celor care produsese ră edițiile consacrate.²²⁷

²²⁴ Nifon 1851: viii. Și Del Chiaro (1929: 51) remarcă, în *Revoluțiile Valahiei* (1718), că „în unele biserici se slujește în limba valahă” și că „această inovație a fost introdusă în timpul din urmă”.

²²⁵ Despre care vorbea Barbu Bucur (1969: 1070 și 1981a: 493).

²²⁶ După cum aflăm dintr-un *Octoih mic* scris de mână în 1738, „de curând” slujba românească devenise obligatorie, astfel că și cererea de cărți liturgice crescuse brusc – Barbu Bucur 1969: 1071.

²²⁷ Iorga 1926: 489: „Epoca 1730-1780 este mult mai puțin importantă decât aceia care o precede”.

III.3. „Pecetea” antimiană

Se poate pune, desigur, și întrebarea dacă autorul revizuirii ce a avut un succes atât de îndelungat ar fi putut fi altcineva decât Antim Ivireanul. Răspunsul nu este unul simplu.

În privința autorilor traducerilor acelei perioade, lucrurile nu pot fi clarificate deplin, iar opiniile specialiștilor variază. Fiecare din personalitățile vremii e considerat traducător, și cercetătorii tind să îi atribuie, separat, cât mai mult: aparent, fiecare ar fi tradus totul. Cărțile nu menționează, de regulă, autorii traducerilor ori revizuirilor, ci oferă date, conform obiceiului²²⁸, doar despre sponsor și, mai discret, despre corectorul tipografic – diortositorul. „Silința” pentru tipărire, „osteneala diortosirii” sau „îndreptarea cuvintelor românești” nu înseamnă însă traducere (Țepelea 1994: 260). Pe de altă parte, constatăm la cărțile de slujbă antimiene (*Psaltirile* 1694 și 1710, dar și *Molitvelnicul* 1706 și 1713 și *Ceaslovul* 1715²²⁹ – care includeau și Psalmi și fragmente biblice), un proces de șlefuire continuu (Mazilu 1999: 182), o îmbunătățire tăcută, de la o ediție la alta, a textului rugăciunilor²³⁰. Putem spune deci și că, în cazul lui Antim, spiritul umanist nu era atât de științific încât să se preocupe de recunoașterea merite-

²²⁸ Antim 1997: 369 – în dedicația cărții lui Sevastos Chimenitul, *Eortologhion*, tipărită în grecește la Snagov în 1701, Antim amintea că este „obiceiul să se închine la o persoană mai însemnată sau bisericească sau politică spre recomandarea și apărarea cărții”.

²²⁹ Vasile Mihoc (1990: 115) observă că în acest *Ceaslov* „psalmii apar într-o formă practic identică cu cei din *Psaltirea* românească de astăzi”.

²³⁰ Fie pentru că „stăpânea tot mai bine limba română, pe măsură ce trecea timpul” (Mihoc 1990: 115), fie pentru că era stilul său, „perfecționist” și neinteresat de tezurizări literare – Picioruș 2014: 90-2.

lor autorilor²³¹, toată activitatea sa tipografică fiind subordonată scopurilor spirituale²³².

III.3.1. Damaschin traduce, Antim impune tradiții

În ceea ce privește *Molitvelnicul* din 1706, pare a fi un consens că traducerea i-a aparținut lui Antim²³³ – deși și aici s-a afirmat că a fost realizată pe baza încercării anterioare a lui Dosoftei (Mazilu 1999: 177-8). Nicolae Iorga e, totuși, de părere că Damaschin Dascălul ar fi fost autorul cărților de slujbă tipărite de Antim²³⁴ nevrând să vadă nimic nou la aceasta din 1706²³⁵. E drept, nu avem mărturii explicite că Antim s-ar fi ocupat personal de traducerea lor, deși mulți cercetători consideră această latură a activității sale de la sine înțeleasă. Mărturia cea mai importantă, și ea în oarecare măsură interpretabilă, e dată de tipograful Mihai Iștvanovici, în prefața *Moltivelnicului* amintit: „Ci din dumnezeiasca râvnă ai fostă pornit, ca și aceasta folositoare de suflete carte ce să numește Molitvelnic, la lumină în limba noastră rumânească să o scoți pentru folosul de obște” (*BRVI*: 542). (Ceva mai clară e nota lui Anton-Maria del Chiaro, referitoare la traducerea din grecește de către mitropolit a *Pildelor*

²³¹ Barbu Bucur 1981: 489. Antim nu îi menționează pe autorul și traducătorul *Florii darurilor*, ci doar pe voievod, mitropolit și sponsor.

²³² Vezi nota 248.

²³³ Faifer 1979: 43. Vezi și Mihoc 1990: 110.

²³⁴ Iorga 1928a: II, 101 – „Cele trei cărți românești pe care le dă Antim cu cheltuiala sa în 1712 și 1713 n-au firește alt autor, deși nu înțelegem cum Damaschin, acum episcopul Râmnicului, s-a învoit ca lucrările sale să treacă supt alt nume, ca pe vremurile când era numai un dascăl”. Într-adevăr, așa cum observă și Sebastian Barbu Bucur (1981a: 484), acest obicei al smereniei le era rezervat monahilor simpli, nu și episcopilor. Iorga îl descrie însă pe Damaschin drept un „traducător harnic de cărți neiscălite de dânsul” (Iorga 1926: 464).

²³⁵ Vezi nota 244.

Filosofești, apărute în 1713²³⁶, deși și aici există îndoieli²³⁷). Alții sunt însă convingși că Antim se ocupa numai doar cu alegerea și selecția textelor de tipărit (Mihoc 1990: 110), asumându-și responsabilitatea programului de românire a slujbelor, pentru care avea un gir tacit al domnitorului (Mazilu 1999: 180). În jurul lui Antim existau destui traducători²³⁸, așa cum, la Buzău, pentru Mineele din 1698, atribuite episcopului Mitrofan, au lucrat alți ostenitori, ierarhul fiind doar tipograf (BRV I: 368). Cei care s-au ocupat de Filothei Sfetagorețul sunt convingși că acesta ar fi fost nu doar traducătorul *Catavasierului* în întregime, ci și al altor cărților de strană (Barbu Bucur 1984a: 490), mai ales că psaltul declară direct²³⁹ că s-a ocupat de traducerea muzicii. Iar cel mai important tălmăcitor al acelei perioade, cum trebuie considerat, probabil, Damaschin, spune explicit, la rândul său, că a tradus cărți de slujbă²⁴⁰. Chiar dacă susține că a început această muncă abia

²³⁶ Del Chiaro 1929: 27. Vezi și BRV I: 487-9.

²³⁷ Gabriel Ștrempel (1997: 299) consideră că afirmația sponsorului „Am pus nevoință de s-au tălmăcit această carte” ar elimina contribuția lui Antim. De altfel, și fraților Greceanu, indicați tot de Del Chiaro drept traducători ai *Bibliei* de la 1688, li se contestă, în ultima perioadă, această calitate.

²³⁸ În afară de Greceni, călugărul Filotei, necunoscutul Cozma, grămăticul Vlad, polonezul Alexandru Dascălul sau Daniil din Câmpulung (Iorga 1901: 434-5).

²³⁹ „Pentru aceasta și eu smeritul, văzând cum că în fieștecare zi în sfințele lui Hristos Biserici, adecă să cântă Catavasiile Sărbătorile celor stăpânești și ale Maicii lui Dumnezeu, iar să înțeleg foarte de puținei, cât numai viersul sunt ascultând, iar nu și înțelesu celor ce se cântă, tălmăcit-am după puțina mea putere pre a noastră de țară și de obște limbă, toate Catavasiile, cu Troparele și cu Condacele și cu Hvalitele ale fiește-căruia praznic Stăpânesc, cu rânduiala Utrănelor și a câte trele liturghiile și cu irmoasele cele veselitoare și cu Paraclisul Precistei și cu toate trebuincioasele cântări, ce să cântă preste tot anul” – Barbu Bucur 1981b: 164.

²⁴⁰ Fiindcă „valahii noștri stau ca boii” în biserică, *Mineiele* fiind în slavonă – Dobrescu 1906: 164-5. S-a ajutat, totuși, de opera lui Dosoftei,

în 1715 (Dobrescu 1906: 165), vedem că era activ încă din 1688, aflându-se în echipa care a lucrat *Biblia* (Ghenadie 1886: 13), iar apărătorii săi afirmau că a început traducerea încă de pe timpul lui Teodosie (Regleanu 1941: 446), deci înainte de 1708. La Buzău publicase, de altfel, în 1704, *Apostolul*, iar anterior făcuse și alte traduceri, fără să se iscălească²⁴¹.

Mitropolitul Teodosie „grupase la Târgovișteea pre toți bărbații științei și ai meritului, și împreună cu dânsii se puse pre traducerea cărților de serviciu” (Ghenadie 1886: 92). Totuși, Iorga (1928: II, 100) a încercat să pună o anumită ordine în aceste contribuții colective – Mitrofan fiind considerat reprezentantul partidei slavone, Damaschin, al celei grecești, iar Antim, geniul care avea darul de a definitiva textele importante. În sprijinul acestei observații, făcute de Ghenadie, ce poate părea un simplu elogiu la adresa lui Antim, pot fi aduse argumente. De pildă, *Crezul*, tradus, în Țara Românească, de la sfârșitul veacului al XVII-lea, apoi revizuit și recitat pentru prima oară de Teodosie, reactualizat de Damaschin la alegerea sa, dar incomplet, ne-a rămas, în formula oficială, definitivă și integrală, de la Antim²⁴². La fel au stat lucrurile cu rugăciunea

Viața și petrecerea svinților și în ediția Mineielor de la Buzău – Țepelea 1994: 240-1.

²⁴¹ Iorga 1928: II, 100. Printre aceste cărți, *Octoihul* de la Buzău (1700).

²⁴² *Ibidem*: 94. După ce Mitropolitul Ștefan al Ungro-Vlahiei a tradus pentru prima oară Simbolul de credință (pe care înainte, vlădicii îl recitau, la instalare, în slavonă), dar nu l-a rostit în biserică, succesorul său, mitropolitul Teodosie, a rostit la alegerea sa (în 1688), o traducere liberă a expresiilor grecești din Simbol (aproximând, printre altele, „ființă” cu „fire”), iar formula lui a fost repetată de urmașii săi și de episcopii transilvăneni hirotoniți în Muntenia, până când, la instalarea lui Damaschin Dascălul ca episcop la Buză (1703) întâlnim o altă versiune, cea actuală, însă limitată numai la primul articol al Crezului. Abia de la hirotonia lui Antim la Râmnic se păstrează prima traducere a Crezului în forma actuală, recitată oficial în Biserică. Antim schimbă doar „Părintele”

Tatăl nostru, diferită față de versiunea *Bibliei* lui Șerban²⁴³, și cu *Evanghelia* în general, în privința căreia care Antim „înrădăcinează o tradiție” (Mihoc 1990: 114), „lăsând temei și dreptar pentru toate edițiile viitoare” (Tit 1958: 1117) și provocând „o cotitură hotărâtoare”, căreia toate traducerile anterioare doar îi „pregătiseră calea” (*ibidem*: 1111). Tot așa au stat lucrurile și cu celelalte texte importante ale Vechiului Testament, paremiile²⁴⁴, cu forma rugăciunilor *Molitvelnicului*, stabilită de edițiile antimiene, fie și cu „împrumuturi” și „înrâuriri” din *Molitvelnicul de'nțăles* al lui Dosoftei²⁴⁵ și, nu în ultimul rând, cu textul *Liturghiei*, care exista, într-o formă

în loc de „Tatăl” și traduce „de la” în loc de „din”: „Născut *de la* Părinte, născut mai înainte de toți vecii” și „*de la* Dumnezeu adevărat”, în loc de „din Dumnezeu adevărat”. Mai spune doar „prin care toate *sânt făcute*”, în loc de „s-au făcut”, „*s-au omenit*”, în loc de „s-a făcut om”, „*supt* Pilat din Pont” în loc de „în zilele...”, „*iar va veni*” în loc de „iarăși va să vină”, „*pre cei vii și pre cei morți*”, în loc de „viii și morții”, „nu *are sfârșit*” în loc de „nu va avea...” În *Catavasierul* publicat la Târgoviște în 1715, Antim ne lasă însă forma actuală a Crezului. Nu e sigur dacă ea nu exista deja de la Damaschin, oricum, ea nu a fost consemnată.

²⁴³ Mihoc 1990: 113, 115. De fapt, în „Tatăl nostru” din 1703 citim „și ne lasă nouă datoriile noastre cum lăsăm și noi datornicilor noștri”, și „să nu ne duci pe noi în bântuială” – expresii care se găseau și în 1688. În 1715, în Ceaslov, vedem însă deja forma actuală, cu modificarea „pâinea noastră cea de-a pururea”, pe care Antim o încercase față de ediția 1688, unde exista deja „de toate zilele”.

²⁴⁴ Îmbunătățite în *Antologhionul* din 1705 – Mihoc 1990: 115.

²⁴⁵ Mazilu 1999: 180. Iorga (1928: II, 100) susține că „*Molitvelnicul* din 1706 păstrează vechea înfățișare a cărților de rugăciune pentru preoți” – poate pentru că nu se potrivea ideii sale că „traducătorului lui Antim” îi apare o carte la Râmnic, când Damaschin și-o putea tipări singur, la Buzău. Într-adevăr, există un progres de la ediția *Molitvelnicului* 1706 Râmnic la cel din 1712 de la Târgoviște, totuși însă, deosebirile între ediția 1706 și cea a lui Dosoftei sunt cu mult mai vizibile: „Și Ție slavă înălțăm/*trimitem*”, și în vecii vecilor/și în *veci de veci*”), „robul lui Dumnezeu/*șerbul* lui Dumnezeu” etc.

reușită poetic, de la același Dosoftei, dar care a fost definitivat abia de revizia lui Antim²⁴⁶.

Ceea ce s-a petrecut cu *Psaltirea* nu face deci decât să întregască imaginea de ansamblu a operei antimiene: și aici mitropolitul a întreprins revizuirea finală, „înrădăcinând o tradiție”, probabil în virtutea conștiinței că, deși străin, posedă o limbă română superioară²⁴⁷ – chiar dacă la 1694 poate încă nu era cazul²⁴⁸, la 1710, cu siguranță, dovadă superbele Didahii rostite începând cu 1709.

²⁴⁶ Mazilu 1999: 178 – „Liturghia în talmăcirea lui Dosoftei, poezie de o calitate indiscutabilă, a rămas între monumentele scrisului vechi românesc. Duminică de duminică și oricând se celebrează Sfânta Liturghie, românii îl ascultă și astăzi pe Antim.” Diferențele sunt, într-adevăr, vizibile: „Pre înșine și unii pre-alalț și toată viața noastră lui Hristos Dumnezău pre samă să o dăm/*Pre noi înșine și unul pe altul și toată viața noastră lui Hristos Dumnezeu să o dăm*”; „Prin îndurărățile a Singur-Născutul Tău Fiiu, Cu carele blagoslovit ești, împreună cu Preasvântul și bunul și viață făcătoriu Tău Duh, acmu și pururi și în veci de veci/*Cu îndurările unuia născut Fiului Tău, cu carele împreună biue ești cuvântat, cu preasfântul și bunul și de viață făcătoriu Tău Duh, acum și pururea și în veacii veacilor*”; „Să-ndrăgim unii pre-alalți, ca împreună de gând să mărturisim/*Să iubim unul pe altul ca într-un gând să mărturisim*”; „Acel de biruire cântec cântând, strigând, chemând și grăind/*Cântare de biruință cântând, strigând, glas înălțând și grăind*”; „svânta Anaforă/*sfânta jărtvă*” „despuitorule om iubitoriu/*stăpâne iubitorule de oameni*”, „lung zălit/*întru zile îndelungate*”, „păciuită/*cu pace*”, „păvață și feritori/*îndreptătoriu și păzitoriu*”, „rămășița timpului vieții noastre/*cealaltă vreme a vieții noastre*”, „creștinești obârșiile/*sfârșit creștinesc*” etc. – vezi Dosoftei, *Liturghie*, și *Liturghierul* antimian de la Târgoviște.

²⁴⁷ Vezi Mihoc 1990: 114 – unde se mai adaugă două motive: buna cunoaștere a Sfintei Scripturi, în originalul grecesc, și cunoașterea tradiției interpretative patristice. Am mai putea adăuga și un element de altă factură: curajul – paradoxal, la un ierarh străin, numit în funcție *fără sprijinul vreunui episcop român, ci doar prin insistența domnitorului* – vezi Ghenadie 1886: 97, Iorga 1928 II: 17 și Teodorescu 1960.

²⁴⁸ Teodorescu 1960: 634 – „E greu de admis că Antim Ivireanul să fi știut în 1694 atâta românește, încât să traducă *Psaltirea*, care este, în primul rând, o operă literară.” Totuși, în lumina recentelor descoperiri

Desigur, meritul lui Antim ar rămâne neștirbit și dacă s-ar dovedi că rolul său a fost doar de a încuraja și a pune în valoare iscusința altora. Un text al lui Antim publicat în deschiderea „Eortologhionului” grecesc (1701, autor Sevastos Chimenitul), arată deschiderea sa față de contribuțiile contemporanilor²⁴⁹. Chiar fără să fi tradus el însuși nimic, prin identificarea și valorificarea textelor potrivite, contribuția lui la progresul limbii literare a fost una majoră.

Problema raporturilor de înțâietate față de Damaschin în prefacerea textelor bisericești rămâne totuși deschisă. Acesta pare uneori că retipărește sau finisează ceea ce a publicat Antim, ca în cazul *Psalmilor* sau *Evangheliei* – deși vedem că nu întotdeauna intervențiile sale pe textul antimian sunt acceptate²⁵⁰ –, altele îi precede lui Antim, ca în cazul *Crezului*, sau creează independent de el, cum a procedat cu *Apostolul* din 1704.

Oricum, contribuția cea mai mare la răspândirea versiunii antimiene a *Psaltirii* o va avea tipografia de la Râmnic,

despre perioada petrecută anterior de Antim în Moldova, această problemă nu se mai pune.

²⁴⁹ „Deci și eu, pentru că nu am altă putere spre ajutorul aproapelui decât ocupațiunea tipografiei, n-am lipsit și nu voi lipsi vreodată ca să folosesc, după putința mea, pe frații în Hristos ai mei, tipărind deosebite cărți de suflet folositoare și mântuitoare. De aceea, fiindcă am găsit și această carte, (...) pe care cetind-o și cunoscând după judecata mea că este prea mult de trebuință și folositoare (...) mai cu seamă că este compusă în limba ușoară și ușoară de priceput, am voit s-o tipăresc...” (Antim 1997: 368). La fel, vedem cum a insistat Antim pe lângă fiul domnitorului Constantin Brâncoveanu să îi dea spre publicare *Viețile paralele* ale lui Plutarh, traduse în grecește (*ibidem*: 372).

²⁵⁰ Tit 1958: 1118 – Damaschin scrie „întru început era cuvântul”, în traducerea *Tâlcuirii Evangheliilor* de Teofilact. Dar tocmai Lavrentie nu acceptă această înnoire și lasă „la început era cuvântul” în *Evanghelia* de la Râmnic din 1746. Totuși, această *Evangheliie* poate fi numită „Antim-Damaschin”, având o formă mai bogată decât cea din 1697 (*ibidem*: 1118).

unde a doua ediție²⁵¹ a prototipului, *Psaltirea* din 1725, încărcată acum cu autoritatea lui Damaschin, „dascălul cel mare”²⁵² (cărui ucenicii nu-și permiteau să-i schimbe nici un cuvânt²⁵³), a devenit un standard. Cărțile râmnicene ajungeau în Moldova²⁵⁴ nu doar la Iași (Teodorescu 1961 a: 170), ci și pe teritoriul celorlalte județe se numărau cu sutele (*idem* 1960: 642), iar în Transilvania ajungeau cu ușurință (*idem* 1961a: 170, 184), mai ales atunci când tipografia centrului ecleziastic era singura ortodoxă din Imperiul Habsburgic (Turdeanu 1938: 186) – astfel că *Psaltirea* râmniceană a devenit la rândul ei prototip pentru cele din Sibiu și Buda (Teodorescu 1961b: 527), iar Samuil Micu avea să o includă, aproape neatinsă, în ediția *Bibliei* din 1795 (Chindriș 2005: lxxiii).

²⁵¹ Faptul că Damaschin publică o ediție a lui Antim, ca „a doua”, dă loc presupunerii că nu ar fi fost străin de prima ediție, așa cum crede și Barbu Teodorescu (vezi Teodorescu 1960: 634).

²⁵² BRV II: 92 – Notița diortositorului Laurențiu Ieromonahul la *Evanghelia* din 1746.

²⁵³ Vezi, de pildă prefețele la *Antologhionul* de la Râmnic (1737), semnată de diortositorul Lavrentie Ieromonahul, sau cea de la *Triodul* tipărit de Inochentie în 1731 (BRV II, 52-3 și, respectiv, 42-4).

²⁵⁴ Zona de unde a venit în Muntenia, și cu care va fi păstrat legături strânse (Stanciu 2014: 8). Chiar și limba lui trebuie să fi fost una pe înțelesul muntenilor și al moldovenilor, în aceeași măsură.